

مؤلفه های مدیریت اقتصادی امام علی(ع) با تاکید بر نهج البلاغه

مریم شجاعی حقیقی*

مهدی مردانی(گلستانی)**

چکیده

یکی از عوامل پیشرفت اقتصادی در جامعه اسلامی، بهره‌گیری از مدیریت شایسته و کارآمد است. این مدیریت در نظام اقتصاد اسلامی مبتنی بر مبانی و مؤلفه‌هایی است که سیره و سخن امیرمومنان(ق) یکی از بهترین منابع شناسایی و استخراج آنهاست. بررسی دقیق و جامع نهج البلاغه نشان می‌دهد که سه حوزه اقتصادی تولید، توزیع و مصرف، در کنار دو اصل مدیریتی برنامه‌ریزی و نظارت، مؤلفه های مدیریت اقتصاد علوی(ق) را تشکیل می‌دهد. نتایج به دست آمده از این تحقیق - که با رویکرد اکتشافی - تحلیلی انجام گرفته است - بیانگر آن است که اصلی ترین برنامه امام علی(ق) در بخش تولید ثروت: تامین منابع مالی از طریق دریافت خراج و زکات، در بخش توزیع درآمد: تقسیم مساوی بیت‌المال و در بخش مصرف: توجه به عمران و آبادانی است. داشتن برنامه ای مشخص در مدیریت منابع اقتصادی و نیز توجه ویژه به مقوله نظارت از دیگر ویژگی های مدیریتی امام علی(ق) در حوزه اقتصاد بوده است.

واژگان کلیدی: مدیریت علوی، اقتصاد علوی، آموزه های نهج البلاغه، تحلیل روایی.

* کارشناسی ارشد نهج البلاغه (maryamshojaei000@yahoo.com)

** عضو هیات علمی دانشگاه قرآن و حدیث قم (mardani.m@qhu.ac.ir)

مقدمه

مدیریت اقتصادی در هر جامعه، تابع اندیشه و عملکرد دولتمردان آن در حل مسائل اقتصادی است. طبیعتاً این اندیشه و عملکرد، در نظام‌های ارزشی نسبت به نظام‌های غیرارزشی متفاوت است. مهمترین مسئله‌ای که یک نظام ارزشی با آن روبرو است، بهره‌گیری از برنامه‌ای مشخص با رویکردی ارزشگرا است. یکی از بهترین و کاملترین روشها و برنامه‌ها برای مدیریت جامعه اسلامی استفاده از بیانات معصومین (Δ) بویژه بهره‌گیری از اندیشه حکومتی امام علی (پ) است که برای دست‌یابی به سیاست‌های اصولی و اهداف کلی حاکم بر مدیریت اقتصادی ایشان راهی جز مراجعه به سخنان آن بزرگوار و مطالعه سیره عملی و راهکارهای اجرایی ایشان وجود ندارد.

سخنان امام علی (پ) در زمینه مسائل اقتصادی بیانگر این واقعیت است که رفتارهای اقتصادی در حوزه مدیریت، در چهارچوب تعریف شده‌ای باید صورت گیرد تا کارایی نظام اقتصادی - که درگرو تامین منابع مالی و توازن در توزیع و سرانجام رعایت مصالح جامعه در مصرف است - افزایش یابد. از این رو این پژوهش به دنبال آن است که از میان فرمایشات امام علی (پ) در نهج البلاغه به یک برنامه و چهارچوبی مشخص، مبتنی بر خرده نظام‌های اقتصادی و مولفه‌های مدیریتی دست یابد، تا بتوان آن را الگویی عملی و راهگشا برای مدیران اقتصادی در جهت اداره جامعه اسلامی و حتی بشری قرار داد.

پیشینه تحقیق

هر چند تاکنون درباره موضوع اقتصاد علوی و یا مدیریت علوی کتب و آثار متعددی تدوین شده است اما درباره عنوان "مدیریت اقتصادی امام علی (پ)" به چند کتاب و مقاله محدود بر می‌خوریم که با پژوهش حاضر به جهت روش و منبع^۱ متفاوت بوده است.^۲ علاوه بر آن که بررسی تلفیقی مولفه‌های مدیریتی و اقتصادی امام علی (پ) در نهج البلاغه خود موجب گردید تا در نهایت یک برنامه جامع قابل عرضه به دست آید که بتوان به عنوان یک راهبرد نظری به مدیران اقتصادی پیشنهاد کرد.

منه‌وم شناسی

۱. عمده منابع این پژوهش کتاب شریف نهج البلاغه و چهار شرح معتبر آن یعنی: شرح نهج البلاغه ابن میثم بحرانی، شرح منه‌اج البراعه میرزا حبیب الله خوبی، شرح فی ظلال نهج البلاغه محمد جواد مغنیه، و شرح پیام امام امیر المومنین (ع) آیت الله مکارم شیرازی بوده است.

۲. برخی از آثاری که در این باره به نگارش در آمده عبارتند از: یک. کتاب نظام اقتصاد علوی: این اثر به مبانی، اهداف و اصول راهبردی امام علی (پ) در نظام اقتصادی پرداخته، اما درباره مدیریت امام علی (پ) بحثی به میان نیاورده است. دو. مقاله «اصول کلی حاکم بر تولید از دیدگاه امام علی (پ)»: در این پژوهش مدیریت اقتصادی امام علی (پ) صرفاً از جهت تولید مورد بررسی قرار داده شده و به سایر بخش‌ها توجه خاصی صورت نگرفته است. سه. مقاله «آشنایی با اندیشه‌های اقتصادی امام علی (پ)»: در این مقاله اصول اقتصادی امام علی (پ) در سطح کلان بررسی شده ولی دسته‌بندی خاصی براساس مولفه‌های مدیریتی و یا اقتصادی انجام نگرفته است.

اصطلاح «مدیریت» در بین صاحب نظران، تعاریف متعددی دارد و هر یک بر اساس برداشت و حوزه مطالعاتی خود تعریف تازه‌ای از این واژه به دست داده است.^۱ ولی به نظر می‌رسد از مجموع تعاریف ارائه شده در این زمینه میتوان مدیریت را اینگونه بیان کرد که مدیریت، فرآیند به کارگیری موثر و کارآمد منابع مادی و انسانی به منظور دستیابی به اهداف از پیش تعیین شده می‌باشد. برای رسیدن به تعریفی مشخص در زمینه مدیریت اقتصادی می‌بایست نوع عملکرد مدیران در حوزه نظام اقتصادی را نیز تعریف نمود.

واژه «اقتصاد» نیز همانند مدیریت دارای تعاریف متعددی می‌باشد که یکی از کاملترین آنها که به بحث ما ارتباط بیشتری دارد عبارتست از:

«اقتصاد دانشی است که به بررسی رفتارهای اقتصادی افراد در ارتباط با هم و با طبیعت و سایر امکانات اقتصادی و نیز مردم با دولت و برعکس می‌پردازد»^۲

نوع رفتارهای انسان در عرصه اقتصاد، از باورهای او به جهان هستی، خداوند متعال، جهان آخرت، مفهوم سعادت و ناشی می‌شود. بنابراین روش و انگیزه دولتمردان در حکومتی که به نام حکومت شیعه و پیرو امام علی (ع) هستند، بطور چشمگیری باید متفاوت و برجسته تر از دیگران باشد.^۳

در نظام اقتصادی، رفتارهای ارادی انسانها در سه حوزه تولید، توزیع و مصرف مورد بررسی قرار می‌گیرد.^۴ اما این نظام باید دارای برنامه‌ای مشخص و الگویی واضح برای نیل به اهداف از پیش تعیین شده خویش باشد. این مسئولیت در وهله اول بر دوش مدیران اقتصادی است. بر این اساس، «مدیریت اقتصادی» را می‌توان برنامه‌ریزی در جهت تامین منابع مالی و هدایت هزینه کردن این منابع در جهت پیشرفت جامعه دانست.

مؤلفه های مدیریت اقتصادی امام علی (ع)

آموزه‌های علوی در حوزه مدیریت اقتصادی، مجموعه‌ای هماهنگ از مبانی اعتقادی و دستورالعمل‌های رفتاری است که در جهت تحقق عدالت اقتصادی و رسیدن به اهداف عالی علوی (ع) ترسیم شده است. بر پایه این آموزه‌ها، زمانی یک زمامدار می‌تواند نیازهای جامعه را به طور کامل پاسخ گوید که بتواند آن را به نحو احسن از نظر اقتصادی اداره نماید و به تعبیری «مدیریت اقتصادی» کارآمد داشته باشد.

بر اساس مطالعه صورت گرفته، مؤلفه های مدیریت اقتصادی امام علی (ع) در نهج البلاغه در قالب سه و دو مؤلفه اصلی قابل بررسی است؛ یعنی سه مؤلفه اقتصادی: تولید، توزیع و مصرف و دو مؤلفه مدیریتی: برنامه ریزی و نظارت. از این رو، برای ارائه مؤلفه‌های مدیریت اقتصادی امام علی (ع)، ابتدا سه مؤلفه اصلی اقتصاد

۱. (نگاهی به مدیریت و تدبیر در فرهنگ علوی).

۲. نظام اقتصاد علوی، ص ۲۰.

۳. همان.

۴. همان، ص ۲۸.

مطرح و سپس در ذیل هر کدام از آنها مؤلفه‌های مدیریتی با ارائه نمونه‌های روایی نهج البلاغه تبیین است.

۱- تولید ثروت

یکی از مسائل مهم در مدیریت اقتصادی، رونق تولید برای دستیابی به رفاه بیشتر در جامعه است. از این رو می‌توان تولید را بکارگیری کلیه ظرفیت‌ها و امکانات و رهبری صحیح آنها دانست.^۱ از طرفی می‌دانیم تلاش بدون برنامه‌ریزی و مهارت، بدون تردید به اتلاف منابع خواهد انجامید؛ بنابراین نخستین گام در جهت دستیابی به یک نظام اقتصادی موفق، برنامه‌ریزی صحیح بمنظور مدیریت بهتر امکانات موجود در جامعه می‌باشد.

۱-۱ برنامه ریزی در تولید

یکی از ارکان مهم مدیریت اقتصادی و از جمله وظایف اصلی کارگزاران برنامه ریزی است البته باید توجه داشت که صرف برنامه‌ریزی، موجب موفقیت نمی‌شود؛ بلکه برنامه‌ای می‌تواند مقدمات موفقیت و پیشرفت جامعه را فراهم کند که اصولی، منطقی و متناسب با امکانات و منابع موجود باشد. در غیر این صورت، مقدمات شکست و حتی فروپاشی جامعه را نیز فراهم خواهد کرد. اما مهم‌ترین هدف برنامه‌ریزی در راستای تولید، تامین سرمایه و مدیریت منابع مالی موجود برای فعالیت‌های اقتصادی است. زیرا تنها در صورت وجود منابع مالی کافی است که جامعه می‌تواند به اقتصاد پویا دست یابد و تولید خود را بهبود ببخشد.

تامین منابع مالی

تامین منابع مالی از ضروریات مدیریت اقتصادی هر جامعه می‌باشد. هرچه سرمایه موجود بیشتر باشد، سرعت تولید افزایش خواهد یافت و رفاه و آسایش بیشتری حاصل خواهد شد. از جمله مهم‌ترین منابعی که بسیار هم مورد توجه امام علی (ع) بوده است، خراج و زکات می‌باشد.

۱-۱-۱ خراج

خراج از جمله مهم‌ترین اقلام درآمدی دولت‌ها محسوب می‌شود^۲ سیاست‌گذاری در مورد آن به عنوان یکی از انواع سیاست‌های مالی در اقتصاد کلان توصیه شده و آثار آن همواره بر درآمد ملی مورد تجزیه و تحلیل محققان و اندیشمندان قرار گرفته است.

این منبع مالی از منظر امام علی (ع) نیز بسیار حائز اهمیت بوده است و ایشان ضرورت دریافت آن را در موارد متعددی به کارگزاران یادآور شده‌اند. به عنوان مثال در ابتدای نامه خود به مالک اشتر^۳ اولین هدف یک

۱ اصول کلی حاکم بر تولید از دیدگاه امام علی (ع).

۲ به دلیل اینکه خراج یکی از مصداق‌های مالیات است امروزه بجای واژه خراج از واژه مالیات استفاده می‌شود.

۳ نهج البلاغه، نامه ۵۳.

زامدار را تامین منابع مالی و مدیریت آن در جمع آوری خراج معرفی می کنند و فعالیت های دیگر را به نوعی به طور مستقیم و غیر مستقیم به آن مرتبط می دانند.

ضرورت دریافت خراج

واژه خراج را معمولاً مال الاجاره زمین های متعلق به عموم مسلمانان می دانند که در جنگ ها نصیب آنان شده است.^۱

آنچه که از نحوه تامین منابع مالی از طریق مد نظر امام علی (پ) به عنوان حاکم بر حق جامعه اسلامی بوده است، آثار مثبت یا به تعبیر دقیق تر جنبه های توسعه ای آن می باشد، زیرا به تعبیر ایشان خراج پیش از آنکه یکی از اقلام مهم درآمدی دولت محسوب شود، به نوعی ابزار اصلاح معیشت و نیز عامل تربیت پرداخت کنندگان آن و عموم کسانی است که نیازمند به استفاده از آن هستند. ایشان در این باره می فرمایند:

« در کار خراج نیکو نظر کن، به گونه ای که به صلاح خراج گزاران باشد. زیرا صلاح کار خراج و خراج گزاران، صلاح کار دیگران است و دیگران حالشان نیکو نشود، مگر به نیکوشدن حال خراج گزاران، زیرا همه مردم روزی خوار خراج و خراج گزارانند.»^۲

منظور از پیگیری و زیر نظر گرفتن امور خراج، آن است که خراج به طور کامل و دقیق گردآوری شده و کم و زیادی در آن صورت نگیرد. اهمال در گردآوری آن سبب ظلم به رعیت می شود و سخت گیری بیش از حد در آن، ستم به پرداخت کنندگان مالیات است.^۳

۱-۱-۲ زکات

بی تردید در هر جامعه لایه ها و طبقات مختلفی وجود دارد که قشر فقیر و محروم یکی از آنهاست. اسلام، فقر را در تمامی ابعاد نکوهش کرده و برای زدودن آن راهکارهایی را ارائه می کند. یکی از مهمترین روش ها برای زدودن فقر اقتصادی، زکات می باشد. چنان که امام علی (پ) نیز بارها به تاثیر این واجب دینی در اقتصاد تاکید داشته اند.^۴

مفهوم شناسی زکات

زکات در لغت به معنای طهارت، تزکیه و صلاح بوده^۵ و در اصطلاح شرعی نیز عبارت است از قطع کردن و جدا کردن چیزی برای هدفی مشخص که در اینجا، بخشی از مال مدنظر می باشد. به تعبیر دیگر:

۱ رک: مکارم شیرازی ناصر، پیشین، ج ۱۰، ص ۲۵۳؛ میرزا حبیب الله خوبی پیشین، ج ۲۰، ص ۲۴۶.

۲ نهج البلاغه، نامه ۵۳.

۳ منهج البراعه فی شرح نهج البلاغه، شیخ محمد جواد، پیشین، ج ۵، ص ۴۴۹.

۴ رک: نهج البلاغه، خطبه ۱۹۲.

۵ لسان العرب، ج ۱۱، ص ۳۵۸.

«زکات مالیاتی است که برای کمک به ضعیفان جامعه و تأمین هزینه های حکومت اسلامی تعیین شده باشد.»^۱

گاهی در آیات و روایات بجای واژه زکات از واژه صدقه نیز استفاده شده است.^۲ در این موارد صدقه و زکات از نقطه نظر تفسیری متفق المعنی هستند. در نهج البلاغه نیز امام علی (ع) با الگوگیری از قرآن کریم در برخی فرازها بجای واژه زکات از لفظ " صدقه (الصدقات)" استفاده و گاهی هم با تعبیر " حق الله از آن یاد کرده اند.

برنامه مدیریتی امام علی (ع) در دریافت زکات

پرداخت زکات اموال در زمان رسول خدا(ص) و بعد از نزول آیات زکات^۳، امری واجب و مسلم تلقی می شد. زکات از مناطق مختلف جمع آوری و از منابع مهم مالی حکومت ایشان در سالهای آخر عمر مبارکشان به شمار می آمد. پس از پیامبر اکرم(ص)، در دوران خلفا، به دلیل فساد اداری و بکارگیری افراد نالایق در دریافت و مصرف زکات، اعتقاد و اعتماد مردم به دستگاه اجرایی دچار تزلزل شده و در لزوم پرداخت زکات به ماموران حکومت تردید بوجود آمده بود.^۴ درست در چنین وضعیتی امام علی (ع) عهده دار خلافت شدند و رسالت اصلی خود را در این زمینه، در بازسازی اعتماد عمومی و سنت نبوی قرار دادند. اعزام ماموران زکات و تبیین وظایف آنها نشان می دهد که دولت علوی جمع آوری و هزینه کردن زکات را به عنوان یکی از اصلی ترین منابع تأمین مالی بشمار می آورده اند. برنامه ریزی امام علی (ع) در جهت تأمین منابع مالی از طریق دریافت زکات را می توان شامل موارد زیر دانست:

الف) تقویت انگیزه ایمانی در پرداخت زکات

هدف از تشریح زکات هم فرد است و هم اجتماع. یکی از عوامل تأثیرگذار در راستای ایجاد انگیزه در مردم برای پرداخت زکات تقویت انگیزه های ایمانی و ایجاد آمادگی روانی میباشد. امام علی(ع) بارها درسرخنان خود به اهمیت و فضیلت پرداخت زکات تأکید داشته. ادای زکات را فریضه ای واجب بر شمرده اند^۵ ایشان همچنین در نامه های خود به کارگزارانشان تأکید می کردند تا زکات را به عنوان "حق الله" و خود را به عنوان نماینده خدا یا همان "خلیفه الله" معرفی کنند، تا مردم در هنگام پرداخت زکات آن را به عنوان ادای یک واجب دینی همانند نماز و روزه بدانند.

« سپس، بگوی که ای بندگان خدا، ولی خدا و خلیفه او مرا به نزد شما فرستاده تا سهمی را

۱. پیام امام امیرالمومنین (ع)، پیشین، ص ۳۵۳.

۲. توبه/۶۰ و ۱۰۳.

۳. توبه/۶۰.

۴. الأموال، ۵۶۲.

۵. ر.ک: نهج البلاغه، خطبه ۱۱۰.

که خدا در اموالتان دارد بستانم. آیا خدا را در اموالتان سهمی هست، که آن را به ولی خدا
پردازید.»^۱

این تعبیرات قلب هر شنونده‌ای را نرم می‌کند و او را برای ادای زکات آماده می‌سازد و تأثیر روانی آن تا حدی است که با عشق و علاقه و شوق زکات را تحویل می‌دهد.^۲ بنابراین زکات یک ابزار اقتصادی موثر برای مدیریت اقتصادی جامعه با رنگ و بوی دینی و الهی به حساب می‌آید.

ب) وضع مالیات های شبه زکات

افزون بر منابع نه‌گانه زکات که در عهد رسول خدا (۱) تشریح گردید، امام علی (ع) مالیات مشابهی که از آن با عنوان زکات نام برده شده^۳، وضع کردند که قرار دادن زکات بر اسب^۴ از جمله آنها می‌باشد. دلیل این امر آن بود که حیواناتی مانند اسب و شتر از جمله حیواناتی بودند که در زمان جنگ نیز به عنوان غنیمت گرفته می‌شدند و در زمان امام علی (ع) در جنگ ها از اسب بسیار استفاده می‌شد و چون تولید مثل این حیوانات موجب ازدیاد جمعیت آنها شده بود، این تغییر در دریافت زکات به صلاح دید امام علی (ع) بوجود آمد^۵

۲-۱ نظارت بر تولید

نظارت بر عملکرد زیرمجموعه‌ها، امروزه یکی از اصول مدیریتی بالادست در زمینه اقتصادی به شمار می‌رود. امام علی (ع) نیز به عنوان رهبری شایسته همواره به امر نظارت توجه ویژه داشته و راهکارهای مختلفی را برای آن ارائه می‌کردند. یکی از روش‌های امام علی (ع) در راستای نظارت، ترسیم خطوط کلی اخلاقی و رفتاری در حیطه اقتصادی برای کارگزاران خویش بوده است، تا در انجام وظایف خود از چارچوب کلی حکومت علوی منحرف نگردند. ایشان در زمینه نظارت در تولید در نامه‌های متعدد همواره به کارگزاران خود در رابطه با نحوه دریافت خراج و زکات - به عنوان اصلی‌ترین منابع درآمدی حکومت اسلامی - تذکراتی را بیان داشته‌اند.

۱ نهج البلاغه، نامه ۲۵.

۲ پیام امام امیرالمومنین (ع)، ج ۹: ۳۰۷

۳ «از نظر فقهی در اینکه این مالیات، زکات بحساب می‌آید یا مالیات حکومتی اختلاف است اما در هر حال روایتی از امام باقر (ع) و امام صادق (ع) است که امام علی (ع) بر اسب‌های عتاق [از نژاد اصیل] سالانه دو دینار و بر سایر اسب‌ها سالانه یک دینار وضع کرده بودند.»

دانشنامه امام علی (ع)، پیشین، ص ۴۰۱.

۴ ر.ک: اصول کافی، ج ۳، ص ۵۳۰.

۵ نظام اقتصاد علوی، ص ۷۶.

۱-۲-۱ نظارت در دریافت خراج

جمع آوری خراج، وظیفه دشواری است که به بردباری، مدارا، امانت‌داری و آشنایی با احکام شرعی نیاز دارد. گردآورندگان باید بدانند که خراج را از چه کسی بگیرند و بر چه اموالی آن را تعیین کنند و در صورت امتناع یا ناتوانی افراد، با آنان چگونه برخورد کنند.^۱ از بررسی فرمایشات امام علی (ع) در نهج البلاغه اصول کلی حاکم بر خراج ستانی را می‌توان در چند محور بیان کرد:

الف) رعایت انصاف و توجه به خواسته های مالیات دهندگان

بدون شک در جامعه‌ای که قرار است موازین و احکام الهی اجرا گردد، وضع و اخذ خراج نیز باید با نهایت انصاف و عدالت صورت پذیرد تا مبادا مالیات دهندگان با احساس سنگینی مالیاتها، انگیزه خود را از دست داده و از عرصه کار و تولید خارج شوند. امام علی (ع) دریافت خراج را در صورتی جایز می‌داند که حقوق مردم رعایت شده و به خواسته های آنان توجه گردد و از بیان درخواستهای مشروع خود احساس شرمندگی نکنند. ایشان می‌فرمایند:

«پس خود، داد مردم را بدهید و در معاشرت با آنان انصاف را فرو نگذارید و برای برآوردن نیازهایشان، حوصله به خرج دهید. شما خازنان رعیت هستید و وکیلان امت و سفیران امامان. کسی را که نیازی دارد، در برآوردن آن درنگ نکنید آنسان، که به خشم آید و او را از مطلوبش باز ندارید»^۲

ب) پرهیز از دریافت مالیات پیش از موعد مقرر

از جمله آفت‌هایی که در هنگام اخذ خراج ممکن است گریبان گیر خراج بگیران شود اخذ خراج در غیر موعد مقرر است. امام علی (ع) در گفت‌وگویی طولانی با زیاد، او را از گرفتن مالیات پیش از رسیدن وقت آن نهی کرده و می‌فرمایند:

«عدالت را بکار بند و از ستم و بیداد حذر کن زیرا ستم رعیت را آواره می‌کند و بیدادگری، شمشیر را فرا می‌خواند.»^۳

از این روایت چنین بر می‌آید که امام علی (ع) زمان مشخصی را برای اخذ مالیات در نظر داشته و بر آن تاکید می‌کردند زیرا مسلمانان این کار باعث می‌شود خراج دهندگان برای پرداختی‌های خود از پیش برنامه داشته و این امر مسلمانان را از نظر روانی و چه از نظر اقتصادی تأثیرات مثبتی را به همراه خواهد داشت و از ناآرامی، شورش و

۱ پیام امام امیرالمومنین (ع)، ج ۱۰، ص ۳۲۵.

۲ نهج البلاغه، نامه ۵۱.

۳ همان، قصار ۴۷۶.

نابودی والی که از عواقب ناشی از آن می باشد جلوگیری شود.^۱

ج) تامین رضایت و اعتماد با تخفیف مالیاتی

از دیگر اصول حاکم بر خراج ستانی و اخذ مالیات ، توجه به توانایی پرداخت کنندگان مالیات است که حضرت یکی از این راهها را تخفیف های مالیاتی در شرایط بحرانی و خاص می دانند . امام علی (ق) در این رابطه چنین می فرماید :

« هرگاه از سنگینی خراج یا آفت محصول یا بریدن آب یا نیامدن باران یا دگرگون شدن زمین، چون در آب فرو رفتن آن یا بی آبی، شکایت نزد تو آوردند، از هزینه و رنجشان بکاه، آن قدر که امید می داری که کارشان را سامان دهد. »^۲

امام علی (ق) اسباب شکایت کشاورزان را در شش مورد بیان فرموده اند^۳ که در هر صورت والی باید توان کشاورزان را در نظر بگیرد و خراج هر کدام را به اندازه ای که گرفتار ضرر و زیان شده اند تخفیف دهد و یا به کلی از خراج معاف کند.^۴ شادمانی ناشی از بخشودگی مالیاتی ، به عنوان ابزاری نامرئی جهت اصلاح امور مردم است . چراکه ، کاهش بار مالیاتی به نوعی موجب آسایش و امنیت و اطمینان ناشی از عدالت گسترده و مدارای دولت با مردم شده و همین امر به افزایش میل مشارکت جویی در مواقع بحرانی در میان مردم کمک میکند، امام علی (ق) نتیجه این تخفیف ها را چنین بیان می کنند:

«و کاستن از خراج بر تو گران نیاید، زیرا اندوخته ای شود برای آبادانی بلاد تو و...عدالت را در میانشان گسترده ای و به افزودن ارزاقشان و... چه بسا کارها پیش آید که اگر رفع مشکل را بر عهده آنها گذاری، به خوشدلی به انجامش رسانند»^۵

منظور از عمران و آبادانی در این کلام ، برقراری عدالت و امنیت و افزایش تولید می باشد که هرگاه دولت بتواند این سه عنصر را فراهم آورد، مردم نسبت به آن اعتماد یافته و با همه وجود به دفاع از آن برمی خیزند. در غیر این صورت، افراد خود را در سرزمین خود، غریب و بیگانه خواهند یافت. بنابراین حکومت زمانی سامان می یابد که تکیه گاهش توده های مردم آن کشور باشد در غیر این صورت همیشه تنش ها و ناآرامی و شورش در گوشه ای از کشور حکم فرما خواهد بود .

۱ منهاج البراعه فی شرح نهج البلاغه ، ج ۲۰: ۵۷۱.

۲ نهج البلاغه ، نامه ۵۳.

۳ پیام امام امیرالمومنین (ق) ، ج ۵: ۳۵۳.

۴ همان

۵ نهج البلاغه ، نامه ۵۳.

۶ منهاج البراعه فی شرح نهج البلاغه ، ج ۵: ۴۵۲.

د) ترجیح آسایش مردم بر افزایش درآمد بیت المال

امام علی (ع) کارگزاران خود را از ستاندن خراج به هر قیمتی منع می‌کنند. ایشان اجازه نمی‌دهند حتی از بدهکاران، ضروریات زندگیشان را برای ادای دین بستانند، و باید به او برای ادای دین مهلت دهند. ایشان در این رابطه چنین می‌فرمایند:

«و برای گرفتن خراج، جامه تابستانی و زمستانی مردم را یا ستوری که با آن کار می‌کنند یا بنده آنها را مفروشید و هیچکس را برای دره‌می تازیانه نزنید و دست به مال هیچکس، چه مسلمان و چه ذمی، نبرید.»^۱

امام علی (ع) اعمال هرگونه خشونت را به هنگام اخذ خراج نهی می‌کنند زیرا اولاً این کار را رفتاری غیر انسانی می‌دانند، ثانیاً تجربه نشان داده است که اعمال خشونت در ادای دیون نتیجه منفی دارد و به عکس، محبت و ملاحظت، درآمد بیت المال را افزون تر می‌سازد.^۲

۲-۱-۲ نظارت در دریافت زکات

در آیین نامه‌هایی که امام علی (ع) به ماموران گردآوری زکات نوشته‌اند، همواره بر رعایت نکاتی تأکید می‌کردند که می‌توان آن نکات را به عنوان اصول و ضوابط دریافت زکات در قالب موارد ذیل برشمرد:

الف) دریافت زکات در عین احترام

احترام به مردم نکته‌ای بسیار مهم در زمینه جمع‌آوری زکات و بطور کلی در تمام امور مربوط به مدیریت اقتصادی می‌باشد. امام علی (ع) نیز بر این مسأله بسیار تأکید داشته و می‌فرماید:

«او را فرمان می‌دهم که مردم را نرنجاند و دروغ‌گوشان نخواند و تهمت نهد و به این دستاویز که بر آنان امارت دارد، روی از ایشان برمتابد.»^۳

تجربیات عصر ما نیز صحت این بیان را روشن می‌سازد. درست است که ممکن است برخی از این مسأله سوء استفاده کنند و حقوق بیت المال را نپردازند؛ ولی به یقین صدمات اقتصادی این رفتار بسیار کمتر از بی‌اعتنایی و برخورد خشن با آنها می‌باشد.^۴

ب) تأکید بر رساندن اموال زکات به نیازمندان

با توجه به نحوه تقسیم بیت المال در زمان خلفای پیش از امام علی (ع) که به صورت ناعادلانه بود و

۱ نهج البلاغه، نامه ۵۱.

۲ پیام امام امیرالمؤمنین (ع)، ج ۱۰: ۳۲۵.

۳ نهج البلاغه، نامه ۲۶.

۴ پیام امام امیرالمؤمنین (ع)، ج ۹: ۳۲۷.

بسیاری از نیازمندان محروم می ماندند، ایشان برای اطمینان بخشیدن به مردم دریکی از نامه‌های خود سه بار بر این نکته متذکر می‌شوند که هدف ما تقسیم کردن مال مسلمین در میان آنها و رساندن نیازمندان به حقوقشان است. بر همین اساس در نامه‌ای به کارگزار خود می‌فرماید:

« تو را در این صدقه نصیبی است ثابت و حقی است معلوم و نیز مسکینان و ناتوانان و بینوایان با تو شریک اند. من حق تو را به تمامی می‌پردازم، تو نیز حق آنان را به تمامی بپرداز.» (سید رضی، ۱۳۸۸، نامه ۲۶)

امام علی (ع) در این نامه به کارگزار خود تاکید می‌کنند که نباید این حقیقت را فراموش کند که او تنها به عنوان عامل جمع‌آوری زکات، حق معینی دارد و گروه‌های دیگر از مستحقین زکات با او شریک‌اند و اگر رعایت حق آنها را نکند سرنوشتش در قیامت بسیار شوم و تاریک خواهد بود.

ج) دقت نظر کارگزار، در هنگام دریافت زکات

امام علی (ع) به عنوان الگوی مدیری شایسته، اگرچه همواره بر رفق و مدارا با مردم در دریافت خراج و زکات تاکید می‌کردند اما در عین حال به کارگزاران خود این نکته را نیز گوشزد می‌فرمودند تا زیرک باشند و اجازه ندهند تا احشام مریض و ضعیف به عنوان زکات پرداخت شود.^۱

«و ستور پیر و سالخورده و پای و پشت شکسته و بیمار و لاغر و معیوب را مگیر»^۲

ایشان علاوه بر نکات ذکر شده، توصیه‌هایی را نیز به ماموران خود در رابطه با نحوه نقل و انتقال حیوانات^۳ و حتی خصوصیات ماموران (چوپانان) بیان فرموده‌اند^۴ که اوج نکته سنجی و ریزینی ایشان را در مدیریت اقتصادی می‌رساند.

این نکته نیز قابل توجه است که این دستورات را امام علی (ع) هنگامی بیان فرمودند که نه از حقوق حیوانات سخنی در میان اندیشمندان جهان مطرح بود و نه از حقوق بشر؛ مساله‌ای که امروزه در جوامع بشری و در نگاه صاحب نظران جایگاه خاص و ویژه‌ای پیدا کرده است. هرچند که بعد از گذشت چندین قرن از ظهور اسلام و پیاده سازی عملی آن توسط پیامبر اکرم (ص) و ائمه معصومین (ع)، این ادعا تنها در حد ژستی سیاسی و وسیله‌ای

۱ شایان ذکر است که فقها گفته‌اند، منظور از این دستور آن است که اگر تمام نصاب سالم بوده باشد نمی‌تواند حیوان ناسالمی را از جایی دیگر بیاورد و به عنوان زکات بپردازد؛ ولی اگر تمام نصاب حیوان بیمار و معیوب است، مانعی ندارد زکات را از همان بپردازد و نیز اگر قسمتی معیوب و قسمتی سالم است، زکات به نسبت از سالم و معیوب گرفته می‌شود و این نشانه رعایت عدالت اسلامی در مسائل مربوط به بحث زکات است. (پیام امام امیرالمومنین (ع)، ج ۹: ۲۹۷)

۲ نهج البلاغه، نامه ۲۵

۳ رک: همان.

۴ همان.

برای تحریک عواطف و افکار جوامع بشری برای تحت فشار قرار دادن کشورهای مختلف، تبدیل شده است. در جمع بندی موارد ذکر شده می توان گفت با توجه به بررسی روایات متعدد در کتاب شریف نهج البلاغه، به این نتیجه می رسیم که برنامه ریزی اصلی امام علی (پ) در زمینه تولید ثروت منوط به تامین منابع مالی از طریق دریافت زکات و خراج و سایر منابع^۱ و حفظ و نگهداری آنها تحت عنوان بیت المال^۲ می شده است تا در برنامه های بعدی بتوانند بیت المال جمع آوری شده را در محل صحیح خود توزیع و مصرف نمایند.

۲- توزیع در آمد

یکی از سیاست های امام علی (پ) در راستای مدیریت اقتصادی، توزیع صحیح بیت المال در جامعه است. توزیع درآمدها در مدیریت اقتصادی اسلام، دارای اهمیت خاصی است، زیرا توسط آن ثروت بین همه گروه های جامعه تقسیم شده و از تمرکز آن در دست گروهی خاص جلوگیری خواهد شد به همین دلیل تنها راه رسیدن به این امر برقراری عدالت اقتصادی است. اگر عدالت در جامعه مراعات شود، فقر از بین می رود و همه مردم از سطح زندگی در حد کفاف بهره مند خواهند شد. بنابراین، توازن اقتصادی و در پرتو آن، عدالت اقتصادی - که رعایت حقوق همه افراد جامعه را به همراه دارد - بدون برنامه ریزی صحیح در زمینه توزیع و مدیریت شایسته امکان پذیر نیست.^۳ همانطور که در زمان حکومت امام علی (پ)، این امر بنحو شایسته تحقق پیدا کرده بود.^۴

۲-۱ برنامه ریزی در توزیع

با توجه به سخنان امام علی (پ) در نهج البلاغه، برنامه ریزی برای توزیع را می توان تحت یک عنوان کلی دنبال کرد؛ یعنی: توزیع درآمدهای حاصل از تامین منابع مالی (بیت المال). امام علی (پ) برای رعایت عدالت اقتصادی در توزیع ثروت عمومی، دو نکته را معیار اصلی این امر قرار داده است: یکی رعایت برابری در احقاق حقوق همپراز مردم؛ و دیگری توجه ویژه به طبقات محروم جامعه و کوشش برای بهبود وضع ایشان.

۱ از جمله مواردی که می توان به عنوان تامین کننده منابع مالی و قسمتی از بیت المال به آنها اشاره کرد عبارتند از: ۱- خمس (نهج البلاغه، قصار ۲۷۰) ۲- جزیه (همان، نامه ۵۳) ۳- غنائم جنگی (همان، نامه ۴۱)

۲ در متون روایی، عنوان «بیت المال» اصطلاحی است عام که شامل همه درآمدهای عمومی مسلمانان که در تصرف حکومت اسلامی است می گردد. (توسعه اقتصادی بر پایه قرآن و حدیث، ج ۱: ۱۴۸).

۳ دانشنامه امام علی (پ)، ج ۷: ۶۷.

۴ « [در دوران حکومت من] هیچ کس در کوفه شب را به روز نمی رساند، مگر این که زندگی آسوده ای دارد. فروپایه ترین مردم نان گندم می خورد، سببانی دارد، و آب گوارا می نوشد. » (توسعه اقتصادی بر پایه قرآن و حدیث، ج ۱: ۴۳۰)

در متون روایی، عنوان «بیت المال» اصطلاحی است عام که شامل همه درآمدهای عمومی مسلمانان که در تصرف حکومت اسلامی است می گردد. (توسعه اقتصادی بر پایه قرآن و حدیث، ج ۱: ۱۴۸).

۱-۱-۲ توزیع عادلانه بیت المال

ایجاد رفاه و تامین معیشت از اهداف حکومت امام علی (ع) بوده و در اندیشه مدیریتی ایشان جایگاه بسزایی داشته است. از این رو، امام علی (ع) عمده وظایف حکومت خود را توسعه اقتصادی و بهبود معیشت مردم می‌داند و یکی از موثرترین راهها در این زمینه را پرداخت عادلانه بیت المال به مردم بیان می‌کنند. ایشان می‌فرمایند:

« مردم! مرا بر شما حقی و شما را بر من حقی است: ... بر من است که حقی را که از بیت المال دارید بگذارم»^۲

رویه امام علی (ع) در تقسیم این اموال، تقسیم بطور مساوی می‌باشد به همین خاطر در پاسخ به کسانی که خواستار تقسیم بیت المال بین بزرگان و روسا برای جلب نظر آنها بودند، می‌فرمایند:

«اگر این مال از آن من می‌بود، باز هم آن را به تساوی میانشان تقسیم می‌کردم. پس چگونه چنین نکنم، در حالی که، مال از آن خداوند است.»^۳

به تعبیر امام علی (ع) در حقیقت بیت‌المال همچون نهر عظیمی است که خداوند آن را جاری ساخته و بهره‌همگان در آن یکسان است در هر حال این جمله اشاره به این موضوع دارد که بیت المال باید مانند عصر پیامبر اکرم (ع) در میان مسلمانان به صورت یکسان تقسیم شود و همچون عصر عمر که عرب را بر عجم و اشراف و صحابه را بر دیگران ترجیح می‌داد یا همانند عصر عثمان که بیت المال را در میان خویشاوندانش از بنی امیه تقسیم می‌کرد به صورت تبعیض آمیز تقسیم نگردد.^۴

۱-۲-۲ توجه ویژه به طبقات محروم

هنگامی که امام علی (ع) زمام امور را بدست گرفتند، جامعه دچار فقر شدیدی بود و این امر، شکاف عمیقی میان دو طبقه ثروتمند و تهیدست بوجود آورده بود. ایشان در خطبه شمشقیه، به صراحت به این موضوع اشاره کرده، آن را به عنوان یکی از مهم ترین علل پذیرش خلافت مطرح می‌نمایند.^۵ از این رو امام علی (ع) نهایت تلاش خویش را صرف کردند تا مناسبات عادلانه را از نو حیات تازه‌ای بخشند. بنابراین رسیدگی به

۱ صاحبان کتب لغت درباره معنای واژه عدالت معانی متعددی را بیان داشته‌اند؛ چنان که راغب اصفهانی عدل و عدالت را به معنای مساوات دانسته (ر.ک: مفردات ألفاظ القرآن، ص ۳۳۶) و ابن منظور نیز عدل را به معنای تساوی میان دو چیز تعریف کرده است. (لسان العرب، ج ۱۱: ۴۳۲)

۲ نهج البلاغه، خطبه ۳۴.

۳ نهج البلاغه، خطبه ۱۲۶.

۴ پیام امام امیرالمؤمنین (ع)، ج ۵: ۳۰۳.

۵ اگر... خدا از عالمان پیمان نگرفته بود که در برابر شکمبارگی ستمکاران و گرسنگی ستمکشان خاموشی نگزینند، افسارش را بر گردنش می‌افکنم و رهایش می‌کردم « (نهج البلاغه، خطبه ۳)

قشرهایی آسیب پذیر و تامین نیازمندی‌های آنان، از اولویت‌های نخست امام علی (ع) در توزیع عادلانه بیت المال بود. ایشان می‌فرمایند:

«خدا را، خدا را، در باب طبقه فرودین: کسانی که بیچارگان‌اند از مساکین و نیازمندان و بینوایان و زمینگیران. در این طبقه، مردمی هستند سائل و مردمی هستند، که در عین نیاز روی سؤال ندارند. خداوند حقی برای ایشان مقرر داشته و از تو خواسته است که آن را رعایت کنی، پس، در نگه داشت آن بکوش...»^۱

یکی از بارزترین وجوه مدیریت اقتصادی امام علی (ع) رده بندی فقرا می باشد. ایشان تمام افرادی را که گرفتار فقر و تنگدستی هستند با توجه به سلسله مراتب آنها مورد توجه دقیق قرار داده است. گویا امام با این تقسیم بندی می خواهد اولویت ها را برای کارگزاران خویش در مورد کمک کردن به نیازمندان گوشزد کنند تا آن ها که بیشتر با فقر دست به گریبانند بیشتر مورد توجه واقع شوند.^۲ امام علی (ع) راهکارهایی را نیز برای برآوردن نیاز این قشر بیان می دارند، ایشان می فرمایند:

« برای اینان در بیت المال خود حقی مقرر دار و نیز بخشی از غلات اراضی خالصه اسلام را ، در هر شهری ، به آنان اختصاص ده ، زیرا برای دور تریشان همان حقی است که نزدیکترینشان از آن برخوردارند.»^۳

بنابراین با توجه به اندیشه اقتصادی امام علی (ع) و راهکارهای اجرایی حضرت و با مدیریت صحیح و تحقق عدالت اقتصادی، دیگر نیازمند و گرفتاری پیدا نخواهد شد و جامعه به امنیت اقتصادی لازم برای حرکت بسوی تعالی دست خواهد یافت.

۲-۲ نظارت بر توزیع

یکی از مهمترین وجوه برقراری عدالت اقتصادی در جامعه، نظارت در توزیع می باشد، زیرا در این مرحله، بیت المال جمع آوری شده و در اختیار کارگزاران قرار میگیرد. امام علی (ع) یکی از اصلی ترین دلایل خود در پذیرفتن خلافت را جلوگیری از افتادن بیت المال به دست افراد سود جو بیان می فرمودند.^۴ ایشان پس از نیل به خلافت نیز، مواضع شفاف و بدون ابهامی را در این زمینه اتخاذ کردند و بزرگترین خیانت را خیانت به

۱ نهج البلاغه، نامه ۵۳ .

۲ پیام امام امیرالمومنین (ع)، ج ۱۰: ۳۵۳ .

۳ نهج البلاغه، نامه ۵۳ .

۴ «ولی اندوه من از این است که مثنی بیخردان و تبهکاران این امت حکومت را بدست گیرند و مال خدا را در میان خود دست به دست گردانند و بندگان خدا را به خدمت گیرند و با نیکان در پیکار شوند و فاسقان را یاران خود سازند.» (نهج البلاغه ، نامه ۶۲)

امت و بیت المال آنان معرفی نمودند.^۱

بنابراین حکومتی دارای ارزش است که با ایجاد عدالت اقتصادی بتواند لبخند رضایت را بر لبان توده مردم جامعه بنشانند تا انگیزه آنان را در جهت کار و تلاش و افزایش تولید و بهره‌وری روز به روز افزایش یابد.

۲-۲-۱ بازگرداندن اموال به تاراج رفته

اولین و اساسی‌ترین راهکار اجرایی امام علی (ع) در جهت توزیع عادلانه بیت المال و رشد اقتصادی جامعه، جمع‌آوری ثروت‌های بادآورده و نامشروع است زیرا حضرت نمی‌پذیرفتند که اموال بیت المال در دست اندکی انباشته شود تا بر دیگران بزرگی کرده و فخر بفروشند. بنابراین ایشان در نخستین روزهای حکومت، بازگرداندن ثروت‌های نامشروع حاصل از چپاول بیت المال را جزو اولین سیاست‌های خود معرفی نموده و می‌فرماید:

«به خدا سوگند! اگر چیزی را که عثمان بخشیده، نزد کسی بیابم، آن را به صاحبش باز

می‌گردانم، هرچند آن را کابین زنان کرده باشند یا بهای کنیزان.»^۲

البته این اقدام امام علی (ع) نیز موجب بسیاری از نارضایتی‌ها و مخالفت‌ها با ایشان شد.^۳

۲-۲-۲ نظارت بر تقسیم مساوی بیت المال

مسئله عدالت یکی از محوری‌ترین مسائلی است که در نهج البلاغه مورد تأکید و تکرار قرار گرفته است و اساساً امام علی (ع) خود یکی از بزرگترین نماد انسانی عدالت در تاریخ بشریت است آنچنان که نویسنده معروف مسیحی جرج جرداق تحت تأثیر برقراری عدالت ایشان، کتاب خود را "امام علی صدای عدالت انسانی"^۴ نام نهاده است. از این رو، یکی از موضوعاتی که حضرت بدان سفارش نموده و در مکاتبات خود به کارگزاران نیز تصریح داشته‌اند، تقسیم برابر غنایم و اختصاص ندادن چیزی بیشتر برای خویش است:

«این مال نه از آن من است و نه تو، بلکه دارایی مسلمانان است که به نیروی شمشیرهایشان

به دست آمده است. پس اگر تو در نبردشان با آنان همراه بوده‌ای، همانند ایشان بهره می

بری؛ وگرنه، دستاورد ایشان جز برای خود آنان نیست.»^۵

گاهی ممکن است زمامدار برای خود از بیت المال چیزی را اختصاص ندهد اما از آن برای دیگران حاتم

۱ «بزرگترین خیانت، خیانت به مسلمانان است و بزرگترین دغلكاری، دغلكاری با پیشوایان» (نهج البلاغه نامه ۲۶)

۲ نهج البلاغه، خطبه ۱۵.

۳ «آگاه باشید تمام زمین‌هایی را که عثمان به این و آن بخشیده و همه اموالی را که از بیت المال داده است، همه به بیت المال باز می‌گردد؛ چرا که هیچ چیز نمی‌تواند حقوق گذشته را باطل کند» (شرح نهج البلاغه، ج ۱: ۲۶۹)

۴ الامام علی صوت العدالة الانسانیة.

۵ نهج البلاغه، نامه ۶۵.

بخشی نماید. لکن به شهادت تاریخ امام علی (پ) تنها کسی بود که امانت داری نسبت به بیت المال را حتی نسبت به خویشان خود مراعات می نمود، چنان داستان مراجعه عقیل برادر امام علی (پ) برای دریافت سهمی بیشتر از بیت المال مشهور است.^۱

۲-۲-۳ مقابله رانت خواری

رانت خواری را می توان یکی از موارد توزیع ناعادلانه ثروت به شمار آورد زیرا توسط آن، زمامدار امتیازات خاصی را برای نزدیکان خود نسبت به سایر مردم قائل می شود. امام علی (پ) یکی از اهداف اصلی خود را در زمینه مبارزه با مفاسد اقتصادی، برخورد با پدیده رانت خواری قرار داده و بر آن پای فشرده است. ایشان به مالک اشتر چنین می فرمایند:

«والی را نزدیکان و خویشاوندانی است که خوی برتری جستن دارند و گردن فزازی کردن و

در معاملات، انصاف را کمتر به کار بستن، ریشه ستم اینان را با بریدن اسباب آن برآرد»^۲

عامل اصلی پیدایش این آفت نوع تصمیمات و برخورد حاکم در مواجهه با موافقان و مخالفان حکومت است. حکام پس از رسیدن به قدرت، برای وابستگان خود و نیز کسانی که در به قدرت رسیدن آنان نقش داشته اند، امتیازاتی اختصاص می دهند و با نادیده گرفتن تخلفات آنان، زمینه بهره گیری بیشتر آنان را از اموال عمومی فراهم می سازند؛ تا آن جا که حکومت به ابزاری برای رسیدن به تمایلات و خواسته های شخص حاکم و نزدیکان وی تبدیل می شود. از این رو، امام علی (پ) همواره نسبت به وجود آمدن این پدیده شوم هشدار می دادند. ایشان به مالک اشتر چنین می فرمایند:

«به هیچیک از اطرافیان و خویشاوندانت زمینی را به اقطاع مده، مبادا به سبب نزدیکی به تو،

پیمانی بندند که صاحبان زمینهای مجاورشان را در سهمی که از آب دارند یا کاری که باید

به اشتراک انجام دهند، زیان برسانند و بخواهند بار زحمت خود بر دوش آنان نهند. پس

لذت و گوارایی، نصیب ایشان شود و ننگ آن در دنیا و آخرت بهره تو گردد.»^۳

۲-۲-۴ برخورد با کارگزاران خطاکار در توزیع بیت المال

شاید بتوان گفت که مهمترین و حساس ترین بخش نظارت در یک نظام اداری، نظارت بر نحوه تقسیم بیت المال است. چنان که، امام علی (پ) نیز شدیدترین توبیخ و تنبیه ها را درباره کسانی در نظر می گرفتند که نسبت به بیت المال مسلمین خیانت می ورزیدند. ایشان به یکی از کارگزاران خود که در تقسیم غنائم جنگی

۱ نهج البلاغه ، خطبه ۲۱۵.

۲ نهج البلاغه ، نامه ۵۳.

۳ نهج البلاغه ، نامه ۵۳.

خیانت کرده بود نوشتند:

«چون مجال بیشتر برای خیانت به امت به دست آوردی، ... آن چه توانستی از اموالی که برای بیوه زنان و یتیمان نهاده بودند برودی، آن گونه که گرگ تیزچنگ، بز مجروح را برباید. پس از خدای بترس و اموال این قوم را به آنان بازگردان که اگر چنین نکنی و خداوند مرا بر تو پیروزی دهد، با تو کاری خواهم کرد که در نزد خداوند عذر خواه من باشد و با این شمشیر که هر کس را ضربتی زده ام به دوزخش فرستاده ام تو را نیز خواهم زد.»^۱

این برخورد حکایت از آن دارد که آن حضرت در این خصوص نظارت دقیق و بی شائبه ای اعمال می کردند و در صورت احراز جرم، بی هیچ سازش و مسامحه‌ای وی را به شدت مجازات می کردند.

۲-۲-۵ نظارت بر بازار

در دوران حکومت امام علی (ع) به دلیل محدودیت راه های ارتباطی، معاملات به صورت رو در رو صورت می پذیرفت، بنابراین مقصود از بازار در آن دوره، محل و مکان مشخصی بود که فروشندگان و خریداران گرد هم جمع می شدند و به داد و ستد می پرداختند.^۲

بازار به عنوان یکی از مهمترین مراکز اقتصادی جامعه، اهمیت مضاعفی داشته و نظارت لحظه به لحظه و مستمری را طلب می کند. از همین رو، حضرت همواره اوضاع بازار را زیر نظر داشتند و ضمن دعوت بازاریان به رعایت موازین اخلاقی، نرخ ها را بررسی کرده و با احتکار و گران فروشی نیز سخت مبارزه می کردند.

الف) جلوگیری از احتکار و برخورد با محتکران

احتکار^۳ از جمله عواملی است که تعادل عرضه و تقاضا را بهم می زند و موجب بالارفتن قیمت ها و عدم امنیت اقتصادی می شود. جلوگیری از احتکار موجب می شود تا فرآیند قیمت گذاری متناسب با عرضه و تقاضا عادلانه باشد.^۴ گاه می شود که تجار از مسیر سالم خود منحرف شده برای دست یابی به سود بیشتر بازار سیاه ایجاد می کنند و به سراغ احتکار می روند. به همین دلیل امام علی (ع) در سخنانی به آنها هشدار داده و خطاب به مالک می فرماید:

«در کارشان نظر کن، ... بسیاری از ایشان را روشی ناشایسته است و حریص اند و بخیل.

احتکار می کنند و به میل خود برای کالای خود بها می گذارند، با این کار به مردم زیان

۱ نهج البلاغه، نامه ۴۱.

۲ دانشنامه امام علی (ع)، ج ۷: ۴۹۷.

۳ احتکار در اصل از ریشه حکر (بر وزن مکر) به معنای ظلم و ستم گرفته شده در اصطلاح به معنای گردآوری احتیاجات مردم و ذخیره کردن و به انتظار گرانی نشستن و منافع کلان بردن است. (پیام امام امیرالمومنین (ع)، ج ۹: ۳۵۳)

۴ پیام امام امیرالمومنین (ع)، ج ۹: ۵۱۹.

می‌رسانند و برای والیان هم مایه ننگ و عیب هستند... پس از احتکار منع کن که رسول الله (ص) از آن منع کرده است»^۱

ب) نظارت بر قیمت ها

نظارت بر قیمت ها یعنی آن که میزان سنجش عادلانه باشد؛ کم فروشی و تقلب در کار نباشد بطوری که هم از تولیدکننده و هم از مصرف کننده حمایت شود، زیرا هرگاه تنها به نفع مصرف کننده باشد، تولید کنندگان زیان دیده و دست از تولید می‌کشند و این خود مایه گرانی و کمبود اجناس می شود و اگر تنها جانب تولیدکننده در نظر گرفته شود و با منافع زیاد اجناس خود را عرضه کنند، مصرف کنندگان به زحمت می‌افتند.^۲ امام به کارگزار خود می‌فرمایند:

« باید خرید و فروش به آسانی صورت گیرد و بر موازین عدل، به گونه‌ای که در بها، نه فروشنده زیان بیند و نه بر خریدار اجحاف شود.»^۳

۳- مصرف

پیشتر آمد که درآمدهای بیت المال به عموم مسلمانان تعلق دارد و حاکم اسلامی موظف است در مصرف آن، منافع و مصالح همه اصناف و طبقات اجتماع را در نظر بگیرد. اما اگر این سوال پدید بیاید که فرق توزیع و مصرف بیت المال در چیست؟ شاید بتوان چنین گفت که در بحث توزیع، هدف برقراری عدالت اقتصادی بین تمامی اقشار جامعه و از بین بردن فقر و به نوعی تامین نیاز مالی و کالایی تمامی مردم مطرح می‌باشد. اما در بحث مصرف مهمترین برنامه‌هایی که حضرت دنبال می‌کنند، مصالح جامعه در جهت به سازی و آبادانی و همچنین تامین نیاز مالی حقوق بگیران جامعه مانند کارمندان و نظامیان در نظر گرفته می‌شود.

۳-۱ برنامه ریزی برای مصرف

تدبیر و اولویت بندی بین نیازهای گوناگون، از لوازم تخصیص بودجه کارآمد است. امام علی (ق) بر خلاف خلفای پیشین در هزینه کردن و مصرف بیت المال برای برنامه و هدف مشخصی بودند. ایشان در این زمینه قسمتی از بیت المال را صرف سامان دهی و عمران و آبادانی جامعه و همچنین قسمتی را به تامین نیازهای مالی کارکنان دولتی و نظامیان اختصاص می‌دادند.

۳-۱-۱ عمران و آبادانی

یکی از مهمترین موارد مصرف بیت المال، هزینه کردن آن در زمینه عمران و آبادانی است زیرا امام

۱ نهج البلاغه، نامه ۵۳.

۲ پیام امام امیرالمومنین (ق)، ج ۹: ۵۱۹.

۳ نهج البلاغه، نامه ۵۳.

علی (ق) به این امر معتقدند که :

«به درستی که هر باری را بر دوش کشور آباد بگذاری می تواند تحمل کند»^۱

آبادانی سرزمین موجبات رضایت و همکاری مردم را در شرایط بحرانی فراهم کرده و به این ترتیب از سقوط جامعه جلوگیری خواهد کرد. بنابراین امام علی (ق) به کارگزاران خود در رابطه با دریافت خراج بدون مصرف آن در جهت عمران و آبادانی هشدار می دهند ، ایشان می فرمایند :

« باید نگرستن تو به آبادانی زمین، بیشتر از ستاندن خراج باشد، که ستاندن خراج جز با آبادانی میسر نشود. و آن که خراج می خواهد، ولی به آبادانی نمی پردازد، شهرها را ویران و بندگان را هلاک می کند و کارش جز اندکی راست نخواهد آمد»^۲

در واقع امام علی (ق) برای حکومتی که در بند عمران و آبادی نیست و تنها به فکر جمع آوری خراج است سه نتیجه شوم ذکر می فرماید: نخست ویران شدن زمین ها، چنان که در طول تاریخ نیز دیده شده است در مناطقی که حکومت ها خراج سنگینی بر اراضی می بستند و به آبادی زمین نمی اندیشیدند، کشاورزان زمین ها را رها کرده و برای در امان ماندن از شر جمع آورندگان خراج به نقاط دیگر فرار می کردند. دوم آن که مردم به هلاکت سوق داده می شوند، زیرا فقر دامان آنها را می گیرد. سومین نتیجه نیز از همین جا حاصل می شود، زیرا فقر عمومی سبب عدم همکاری توده های مردم بلکه شورش آنها بر ضد حکومت می گردد آن هم حکومتی که دستش خالی است و در آمدی ندارد. چنین حکومتی چند صباحی بیشتر نمی تواند دوام آورد.^۳

۲-۱-۳ تامین نیاز مالی کارکنان

در یک مدیریت اقتصادی موفق تامین زندگی و امنیت کاری کارکنان از امور حیاتی شمرده می شود تا در برابر زحمتی که می کشند دغدغه معاش و گذراندن زندگی آبرومند نداشته باشند. امام علی (ق) به این مساله مهم بسیار تاکید می کردند. چنانچه ایشان به مالک اشتر در عهدنامه بی بدیل خویش می نویسند :

«در ارزاقشان بیفزای، زیرا فراوانی ارزاق، آنان را بر اصلاح خود نیرو دهد و از دست اندازی به مالی که در تصرف دارند، باز می دارد. و نیز برای آنها حجت است، اگر فرمانت را مخالفت کنند یا در امانت خللی پدید آورند.»^۴

تاکید امام علی (ق) به این سبب است که وظیفه اصلی کارمندان و کارگزاران در اداره امور، در همه مراتب، امانتداری و خدمتگزاری است و کسانی می توانند به خوبی و درستی این وظیفه را ادا نمایند که رفاه و آسایش

۱ نهج البلاغه، نامه ۵۳.

۲ همان، نامه ۵۳.

۳ پیام امام امیرالمومنین (ق)، ج ۹: ۵۱۹.

۴ نهج البلاغه، نامه ۵۳.

برایشان مهیا شده باشد.^۱ و همچنین اتمام حجتی است برای آنان که به بیت المال دست درازی خواهند کرد.

۳-۱-۳ تامین نیاز مالی نظامیان

در زمان امام علی (پ) به دلیل گسترش حکومت اسلامی و مقابله با لشکریان سازمان یافته دشمنان، مسلمانان به سپاه اسلام سازمان داده و پادگان هایی برای آنها فراهم ساختند. یک چنین گروهی که خود را آماده فداکاری برای حفظ حوزه اسلام کرده است باید از نظر معیشت فارغ البال باشد، لذا در اسلام، مالیات خاصی به نام خراج و همچنین سهمی از زکات به عنوان فی سبیل الله برای آنها قرار داده شده است.^۲ امام علی (پ) در نهج البلاغه در این رابطه به کارگزار خود می فرماید:

«و کار لشکر سامان نیابد، جز به خراجی که خداوند برای ایشان مقرر داشته تا در جهاد با

دشمنانشان نیرو گیرند و به آن در به سامان آوردن کارهای خویش اعتماد کنند»^۳

ایشان در ادامه، توصیه هایی را نیز به سرداران سپاه خود دارند و برگزیده ترین آنها را کسانی می دانند که در صدد برطرف ساختن مشکلات اقتصادی سپاهیان خود برآید، ایشان می فرمایند:

«باید برگزیده ترین سران سپاه تو، در نزد تو، کسی باشد که در بخشش به افراد سپاه قصور

نورزد و به آنان یاری رساند و از مال خویش چندان بهره مندشان سازد که هزینه خود و

خانواده شان را، که بر جای نهاده اند، کفایت کند، تا یکدل و یک رأی روی به جهاد دشمن

آورند»^۴

۳-۲ نظارت بر مصرف

مطالعه سیره امام علی (پ) در حوزه مسائل مالی و مدیریت اقتصادی نشان می دهد که دقت نظر و حساسیت ایشان در این حوزه بسیار بوده و گاهی در ارتباط ناسالم افراد با دارایی های عمومی عکس العمل شدیدی از خود نشان می دادند. نتیجه نهایی نظارت را می توان بازگرداندن حقوق از دست رفته مردم دانست. امام علی (پ) نیز در رابطه با قاطعیت خویش در ستاندن حق اینچنین می فرماید:

«سوگند به خدا، حق ستمدیده را از ستمگر می ستانم و مهار در بینی ستمگر کرده، چون شتر

می کشانم تا او را به آبشخور حق برم، اگرچه، به آنجا را ناخوش دارم.»^۵

با بررسی فرازهای مختلف نهج البلاغه چنین به نظر می رسد که امام علی (پ) در برخورد با کارگزاران

۱ دولت آفتاب، ص ۴۳۲.

۲ پیام امام امیرالمومنین (پ)، ج ۹: ۵۱۹.

۳ نهج البلاغه، نامه ۵۳.

۴ همان، نامه ۵۳.

۵ همان، خطبه ۱۳۶.

خطاکار سه روش را دنبال می‌کردند:

۱-۲-۳ هشدار برای پیشگیری از فساد اقتصادی

یکی از روشهای امام علی (ع) در زمینه نظارت، هشدار و پیشگیری از تخلف و انحراف والیان می‌باشد؛ بدین گونه که حضرت پیشاپیش معیارهای ارزیابی و نظارت را به طور ضمنی به آنها اعلام می نمودند. در این مرحله کارگزار به بیت المال خیانت نکرده است اما اعمالی از وی سر میزند که شاید در آینده به انحراف وی بیانجامد بنابراین امام علی (ع) به کارگزار خود در رابطه با رفتاری که انجام داده است تذکر و هشدار می دهد. به عنوان نمونه ایشان به شریح قاضی که خانه ای مجلل برای خویش خریده بودند می فرمایند:

«... پس، ای شریح، بنگر، نکند که این خانه را از دارایی خود نخریده باشی، یا نقدی که بر شمرده‌ای از حلال به دست نیامده باشد که اگر چنین باشد هم در دنیا زیان کرده‌ای و هم در آخرت.»^۱

امام علی (ع) با شناخت عمیق از زوایای روح انسان و خواهش های نفسانی، به صورت مستمر و به مناسبتهای گوناگون، مدیران نظام را پند و اندرز می دادند و از در غلتیدن در فساد و تباهی (که لازمه قدرت و مکت است) برحذر می داشتند.

۲-۲-۳ حسابرسی بیت المال

یکی از شیوه های نظارتی امام علی (ع) حسابرسی اموال بیت المال سپرده شده به کارگزاران می باشد. در این روش از سوی بازرسان خبرهایی مبنی بر حیف و میل و بی تدبیری کارگزاران در زمینه مصرف بیت المال به امام می رسید که حضرت با توجه به شواهد و قرائن موجود به حسابرسی و بررسی دقیق میزان درآمد و هزینه های انجام گرفته می پرداختند زیرا متاسفانه بسیاری از افراد زمانی که به پست و مقامی می رسند خود را گم کرده، از مسیر حق خارج شده و از موقعیت خود سوء استفاده می کنند و اموال بیت المال را بی حساب و کتاب خرج می کنند.

به عنوان مثال امام علی (ع) در نامه ای به کارگزار خود می فرمایند:

«مرا خبر داده اند، که زمین را از محصول عاری کرده ای و هر چه در زیر پایت بوده، برگرفته ای و هر چه به دست آمده، خورده ای. حساب خود را نزد من بفرست و بدان که حساب کشیدن خدا از حساب کشیدن آدمیان شدیدتر است.»^۲

۱ همان، نامه ۳.

۲ همان، نامه ۴۰.

ایشان در این عبارت، به طور قطع نمی فرماید تو این کارهای خلاف را انجام داده‌ای بلکه به کارگزار خود هشدار می دهند. از این رو کارگزار، موظف گردید که حساب درآمد بیت المال، درآمدها و هزینه ها را برای امام بنویسد تا روشن شود حیف و میلی در بیت المال واقع شده یا خیر.^۱

۳-۲-۳ برخورد قاطعانه با کارگزاران خطاکار

یکی دیگر از روش های نظارتی امام علی (ع)، اعمال نظارت دقیق و پیگیر بر امور جاری مملکت، به ویژه بر عملکرد کارگزاران بود. در این روش امام (ع) با کارگزارانی که خیانت آنها برای حضرت اثبات شده بود، برخورد سختگیرانه و قاطعانه‌ای را انجام می دهند و به آنان فرمان می دهند - و گاهی تهدید می کنند - که اموال به تاراج برده را به بیت المال باز گردانند. برای عنوان نمونه ایشان به یکی از کارگزاران خود چنین می فرمایند:

«اگر مرا خبر رسد که در اموال مسلمانان اندک یا بسیار خیانت کرده‌ای، چنان بر تو سخت

گیرم که اندک مال مانی و درمانده به هزینه عیال و خوار و پریشان حال.»^۲

تلاش ایشان در این میدان، بسیار گسترده و همراه با دقت و قاطعیت بود. امام همواره می کوشیدند که همه اجزای دولت و دست اندرکاران امور، بر محور حق حرکت کنند و از چارچوب حکومت اسلامی خارج نشوند که اگر این اتفاق نمی افتاد با برخوردی قاطعانه مواجه می شدند.

۱ پیام امام امیرالمومنین (ع)، ج ۱۰: ۱۱۱.

۲ نهج البلاغه، نامه ۲۰.

نتیجه گیری

بر اساس مطالعات انجام گرفته در این تحقیق، مولفه های اصلی مدیریت اقتصادی امام علی (ع) از منظر نهج البلاغه به سه خرده نظام تولید، توزیع و مصرف تقسیم می شوند که در هر یک از این خرده نظام ها برنامه های اجرایی حضرت و نحوه نظارت ایشان مورد تحلیل و بررسی از دیدگاه شارحان قرار گرفت. نتایج بدست آمده در هر بخش را میتوان در سه بخش خلاصه کرد:

الف) مهمترین اهداف دنبال شده در بخش برنامه ریزی عبارتند از: ۱- تامین منابع مالی از طریق دریافت خراج و زکات ۲- رعایت عدالت و فقر زدایی از جامعه و تقسیم مساوی بیت المال ۳- رعایت قناعت و زندگی متعادل از جانب همه بالاخص مسئولان حکومتی ۴- توجه به نیاز حقوق بگیران دولتی و تامین زندگی آنها ۵- عمران و آبادانی که در همه این موارد رعایت مصالح افراد در اولویت قرار دارد

ب) مهمترین اهداف مد نظر در بخش نظارت نیز عبارتند از: ۱- اخذ مالیات عادلانه از اقشار جامعه ۲- نظارت بر تقسیم مساوی بیت المال و مبارزه با پدیده شوم رانت خواری ۳- برخورد با مردم همراه با انصاف، اعتماد و احترام و اولویت دادن مصالح آنان در مصرف بیت المال ۴- مقابله با مفاسد اقتصادی در بین کارگزاران حکومتی، با روشهایی همچون تذکر کتبی، حسابرسی بیت المال و برخورد قاطعانه با مفسدان اقتصادی. و در میان تجار با روش هایی همچون نظارت بر قیمت ها و جلوگیری از احتکار دانست.

ج) پس از بررسی شروح نهج البلاغه در رابطه مبحث مدیریت اقتصادی چنین به دست آمد که شرح پیام امام امیرالمومنین (ع) آیت الله مکارم شیرازی از سایر شروح در این رابطه جامع تر و کامل تر بوده است. در این شرح با توجه به نثر روان، نزدیک تر بودن به عصر کنونی ما، بهره مندی از شروح دیگر و همچنین مطابقت دادن مباحث با دغدغه های روز می تواند منبع خوبی باشد در کنار این شرح نیز شرح فی ظلال نهج البلاغه نوشته شیخ جواد مغنیه نیز تا حدودی از برخی از این امتیازات برخوردار بوده و برای رجوع در اوویت بالاتری نسبت به دو شرح دیگر قرار دارد.

الف) کتاب

- قرآن کریم ، ترجمه آیتی .
- نهج البلاغه، سید رضی، ترجمه عبدالمجید آیتی، چاپ سوم ، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۸.
- اصول کافی ، کلینی، محمد بن یعقوب ، تهران، علمیه اسلامیة ، ۱۳۶۹.
- الأموال ، ابو عبید، قاسم بن سلام، بیروت، انتشارات دار الفکر ، ۱۳۶۵.
- الغدیر ، امینی، عبد الحسین ، ترجمه : محمد تقی واحدی، تهران ، انتشارات بنیاد بعثت ، ۱۳۶۸
- پیام امام امیرالمومنین (ع)، مکارم شیرازی ناصر ، چاپ اول، انتشارات دارالکتب الاسلامیه ، ۱۳۷۹
- شرح نهج البلاغه ، میثم بن علی بن میثم بحرانی ، چاپ دوم، دفتر نشر الکتاب، ۱۳۶۲.
- توسعه اقتصادی بر پایه قرآن و حدیث ، محمدی ری شهری ، محمد ، چاپ اول ، سازمان چاپ و نشر دارالحدیث، ۱۳۸۲.
- جامعه در قرآن ، جوادی آملی ، عبدالله ، چاپ دوم ، مرکز چاپ و نشر اسراء، ۱۳۸۸ .
- دانشنامه امام علی (ع)، رشاد، علی اکبر، جلد ۷، چاپ پنجم، سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۸۹ .
- دولت آفتاب، دلشاد تهرانی، مصطفی ، چاپ اول، انتشارات دریا، ۱۳۷۹.
- الامام علی صوت العدالة الانسانیة، جرداق جرج ، بیروت، انتشارات دارالفکر الاسلامیه ، ۱۳۳۵ق.
- شرح نهج البلاغه، عزالدین ابو حامد ابن ابی، الحدید، کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی ، ۱۴۰۴ هـ
- غرر الحکم و درر الکلم، تمیمی آمدی، عبدالواحد، ترجمه سید حسن شیخ الاسلامی، چاپ چهارم، انتشارات انصاریان، ۱۳۷۷.
- فرهنگ آفتاب ، معادیخواه، عبدالمجید ، چاپ اول ، انتشارات ذره، ۱۳۷۲.
- فی ظلال نهج البلاغه ، مغنیه ، محمد جواد ، چاپ سوم ، انتشارات دارالعلم للملایین ، ۱۳۵۸ .
- لسان العرب ، ابن منظور، محمد بن مکرم ، بیروت ، انتشارات دار الفکر للطباعة و النشر و التوزیع ، ۱۳۷۳.
- لغت نامه، دهخدا، علی اکبر، دانشگاه تهران ، ۱۳۷۷.
- مدیریت منابع انسانی، سعادت اسفندیار ، انتشارات سمت ، ۱۳۹۰.
- مروج الذهب و معادن الجواهر، مسعودی، علی بن حسین ، قم ، موسسه دار الهجره .
- مفردات ألفاظ القرآن ، راغب اصفهانی، بیروت، دار القلم .

- منهاج البراعه فی شرح نهج البلاغه ، خویی ، میرزا حبیب الله ، انتشارات مکتبه الاسلامیه، ۱۳۵۶.
- نظام اقتصاد علوی ، یوسفی، احمدعلی، چاپ سوم، سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی،
۱۳۸۷.

ب) مقالات

- (نگرش به حکومت و مدیریت از منظر امام علی (ع))، اعرافی، علیرضا ، فصلنامه حکومت اسلامی، شماره
۱۸، ۱۳۸۶.
- (نظارت بر کارگزاران در حکومت علوی)، الهامی نیا، علی اصغر، فصلنامه حکومت اسلامی، شماره ۱۸، ۱۳۸۶.
(نگاهی به مدیریت و تدبیر در فرهنگ علوی)، دری نجف آبادی قربانعلی؛ درزی قاسم، پژوهشهای نهج
البلاغه، شماره ۳۲، زمستان ۱۳۹۰.
- (توزیع فقر یا توزیع عدالت از دیدگاه نهج البلاغه)، دلشاد تهرانی، مصطفی؛ حسن آهنگری، مهدی پژوهشهای
نهج البلاغه ، شماره ۳۷، تابستان ۱۳۹۲ .
- (نگاهی به برنامه های اقتصادی حضرت علی (ع))، مدرس زاده، مجدالدین، فصلنامه علمی پژوهشی اقتصاد
اسلامی ، شماره ۵، بهار ۱۳۸۱.
- (اصول کلی حاکم بر تولید از دیدگاه امام علی (ع))، موسایی، میثم، فصلنامه علمی پژوهشی اقتصاد اسلامی،
شماره ۱۶، ۱۳۸۳